

V blízkosti hranic*

Identifikace obyvatel dosídlených po 2. světové válce do českého pohraničí a jejich potomků s místem současného bydliště na příkladu Českého Krumlova a Teplic

ALENA NEDOMOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

In the Proximity of Borders

An identification of the population which settled after the Second World War in the Czech border regions with its contemporary place of living, based on the examples of Český Krumlov and Teplice

Abstract: Before the Second World War, roughly three quarters of the total population of the towns Český Krumlov in Southern Bohemia and Teplice in Western Bohemia were German. The genocide of the Jews during the war and the post-war migration of populations contributed to the creation of greater national homogeneity towards Czech nationality: in both these towns and border regions as a whole processes which represented a radical exchange of population there. Czech settlers could be divided into two groups – returnees and new settlers from nearly all over the Slovak Republic. What is their relation to a place where (especially in the case of the older generation) relatively few of them were born or previously had families, where they often arrived from a different milieu, where they settled, set up families and live to this day? To what extent do they identify themselves with their place of residence as a home, and what is their relationship to the original inhabitants, now their closest neighbours over the border? All reflections are based on published demographic statistics and the results of research into the political culture of local community culture.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 501-515)

Situace v našem pohraničí, bývalých Sudetech, současné i minulé česko-německé vztahy z nejrůznějších úhlů pohledu, jsou témata z hlediska sociálních věd v současnosti velmi aktuální. Na pozadí dnešní evropské reality a jako důsledek procesů, které proběhly v relativně „čerstvé“ minulosti, k tomu vedou dva základní důvody: v západní a střední části kontinentu integrační snahy zemí kolem Evropské unie, ve východní a jižní oblasti dezintegrační pokusy o vymanění se z područí dosud dominujícího nebo příliš odlišného souseda. Oba trendy v sobě nesou potřebu poznání nejen „toho druhého“, ale i sebe sama, což ve svém důsledku opodstatňuje nejrůznější výzkumy pohraničních oblastí a jejich obyvatelstva. Tyto oblasti jsou navíc obvykle v mnoha směrech, tedy nejen geograficky, periferní; i to je další důvod k jejich zkoumání. V našich podmínkách pak jejich „atraktivita“ a důležitost vyplývá i z jejich často problematické historie.

Pokusy o objektivní, racionální, historicky nezkreslenou analýzu českého pohraničí jsou konfrontovány se vzpomínkami lidí plnými ryze osobní, emocionálně podmíněné zkušenosti. Paměť archivních pramenů se odlišuje většinou od toho, co bývá

*) Tento článek byl zpracován v rámci projektu „Politická kultura lokálních společenství“, financovaného Grantovou agenturou České republiky pod číslem grantu 403/93/1084.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Alena Nedomová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 80, l. 235, fax (02) 24 22 02 78, e-mail local@earn.cvut.cz

uloženo v paměti lidí, kteří v pohraničí před válkou žili a museli odejít (část českého obyvatelstva před válkou, německé obyvatelstvo po jejím skončení), či naopak nežili a přišli po válce jako noví osídlenci.

Cílem tohoto příspěvku není nad míru nezbytně nutnou ohlížet se zpět do historie nebo ji dokonce hodnotit. Nechci se detailně zabývat ani problémem odsunu Němců z našeho území, ani následným dosídlováním opuštěných vesnic a měst a jeho vlivem na další populační, sociální a ekonomický vývoj v pohraničí. To je předmětem jiných, zejména historických či účelově vymezených sociologických a jiných analýz. Chtěla bych pouze na příkladu současných obyvatel dvou měst (Českého Krumlova a Teplic) v bývalých Sudetech ukázat, jak se dívají na některé ožehavé a často diskutované problémy, spojené buď s minulostí stále živou svými pamětníky, nebo s konflikty plynoucími z neochoty či neschopnosti vést dialog oproštěný od emocí.

Jaký je jejich vztah k místu, kde se – zejména z řad starší generace – jen málokdo narodil, měl rodinu či příbuzné, kam přišli z často odlišného prostředí, usadili se, založili rodiny a dodnes žijí? Do jaké míry se identifikují se svým bydlištěm jako s domovem, jaký je jejich vztah k původním obyvatelům a nyní nejbližším sousedům za hranicemi státu? Nejde mi o subjektivní líčení několika individuálních životních osudů. Ve svých úvahách se opírám jednak o publikované údaje demografické statistiky, jednak o výsledky výzkumu, uskutečněného v rámci projektu „Politická kultura lokálních společenství“ na jaře loňského roku pracovníky Sociologického ústavu a Filozofické fakulty UK.

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že zmíněný výzkum nebyl prioritně zaměřen na zjišťování postojů obyvatel sledovaných měst (a tím méně celého českého pohraničí, které samo o sobě tvoří v mnoha ohledech heterogenní oblast, či jeho vybraných částí) k některým problémům česko-německých vztahů. Nebyl zaměřen ani na zjišťování jejich identifikace s místem současného bydliště. Obojí problematiky se ve výzkumu dotkl poměrně omezený počet otázek. Přesto se domnívám, že i takto místně a předmětně omezená sonda do populační historie a do názorů současných obyvatel sledovaných měst může být jedním z mnoha malých příspěvků k diskusím o minulé, současné i budoucí situaci v našem pohraničí. Zároveň se domnívám, že si takto formulovaný příspěvek nemůže klást ambice možného zobecnování uvedených faktů a závěrů. Města, jichž se týká, ani nebyla z dříve naznačených důvodů volena jako reprezentati určitých typů příhraničních oblastí. Obecná východiska, která jsou v textu citována, slouží pak spíše jako základna k vytvoření širšího pozadí, nutného pro pochopení jevů a událostí charakteristických pro obě města.

1. Vývoj národnostních poměrů

Sledování národnostního složení obyvatelstva z územního hlediska a v delší časové posloupnosti není vždy jednoduché, přestože údaje o něm byly součástí všech censů, konaných na území České republiky. V průběhu času dochází nejen ke změnám v administrativním vymezení určitého prostoru, ke změnám obsahu otázek týkajících se národní či etnické příslušnosti, ale také ke změnám politických, kulturních nebo sociálních okolností, za nichž se jednotlivé censy uskutečňovaly. Žádná z těchto změn není zanedbatelná, navíc ne ze všech censů byla příslušná data veřejně publikována. Dopustím se tedy v následujících odstavcích určitého zjednodušení tím, že budu pokládat uvedené údaje za věcně a prostorově srovnatelné.

Podle sčítání lidu z roku 1930 žilo v Českém Krumlově a přilehlých obcích, které jsou dnes jeho součástí, více než 10 tisíc lidí, z nich se sedm a půl tisíce hlásilo k ně-

mecké národnosti, to jsou zhruba tři čtvrtiny všech obyvatel města. V Teplicích a okolních, později připojených obcích se v téže době k německé národnosti hlásilo z 56 tisíc obyvatel okolo 72 procent. V této souvislosti je třeba připomenout, že zjišťování národnosti bylo tehdy těsněji než dnes spjato s objektivním znakem mateřského jazyka, proto mezi těmi, kteří se považovali za Němce, byla i řada německy mluvících Židů – konkrétně v teplické aglomeraci tehdy žila asi čtyřtisícová židovská komunita. Dodnes jsou obě města – Český Krumlov i Teplice – uváděna mezi obcemi s relativně významným podílem osob německé národnosti (ve srovnání s průměrným podílem osob této národnosti žijících v České republice, který v roce 1991 činil pouhých 0,5 %), avšak vzhledem k předválečnému stavu jde o podíly téměř zanedbatelné, které navíc mají vzhledem k nepříznivé věkové struktuře obyvatel této národnosti tendenci se dále zmenšovat. Při posledním sčítání lidu se za Němce považovalo v Českém Krumlově 1,5 procent (v roce 1970 ještě 3 %, v roce 1980 1,8 %) a v Teplicích 1,9 procent (3,6 % v roce 1970 a 2,3 % o deset let později) jejich obyvatel.

Z historie víme a i z výše uvedeného je patrné, že genocida Židů během války a poválečné „stěhování národů“ přispělo k národnostní homogenizaci obou měst, našeho pohraničí, ke zjednodušení národnostních poměrů v celé republice. Byla místa, kterých se tyto procesy dotkly velmi citelně a znamenaly ve své podstatě radikální výměnu obyvatelstva – mezi ně patří bezesporu i Český Krumlov a Teplice.

Jen velmi zjednodušeně zde připomínám události spojené s koncem války a poválečným vývojem v pohraničí. Již ke konci války odcházeli za (předválečné) hranice státu první uprchlíci z řad občanů německé národnosti, další je následovali v prvních poválečných měsících, do konce roku 1945 šlo řádově o stovky lidí. K organizovanému hromadnému odsunu většiny německého obyvatelstva došlo v roce 1946, neboť v lednu tohoto roku byl zcela zastaven dobrovolný odchod osob z Československa. Do hromadného odsunu nebyli zahrnuti ti občané, kteří byli prokazatelnými antifašisty, ale také např. němečtí odborníci, jejichž setrvání bylo nezbytné pro zachování kontinuity výroby v klíčových průmyslových odvětvích, lidé ze smíšených manželství ap. Ani tento odsun však neznamenal definitivní tečku za odchodem občanů německé národnosti – odcházeli i později, za změněných podmínek, ale již neorganizovaně. Ze strany československých úřadů byla i vůči těm, kterým bylo umožněno nebo nařízeno zůstat, ještě dlouho po skončení války uplatňována diskriminační opatření, později sehrála důležitou roli v motivaci k odchodu také imigrační politika Západního Německa vůči lidem německé národnosti a rozdílná životní úroveň u nás a v Německu. Odcházeli tedy individuálně, často se stěhovali ke svým příbuzným do NSR. U nás se pak děti ze smíšených manželství většinou hlásily k majoritní, tj. české národnosti, docházelo k postupné asimilaci apod. Důsledkem pak bylo setrvalé snižování podílu občanů hlásících se k německé národnosti v populaci.

2. Zdroje nového obyvatelstva

Tempo osídlování tempu vysídlování neodpovídalo. Zpočátku ho dokonce předbíhalo, později se naopak zpožďovalo, bylo určeno nejčastěji osobními podmínkami osídlenců. Ti mohli být rozděleni zhruba do dvou skupin – první tvořili tzv. navrátilci, osoby české národnosti, které odešly po roce 1938 do vnitrozemí a nevrátily se již v průběhu války (ze strany německých úřadů jim nebyly kladeny obvykle překážky a byl jim dokonce vrácen majetek), druhou noví osídlenci především z řad českého obyvatelstva, reemigranti z Volyně, krajané z Rakouska, Francie apod. Na jaře roku 1947, tedy rok po zahá-

jení odsunu, byla první vlna osídlování v podstatě skončena a dala vzniknout v pohraničních oblastech nové populační základně se specifickou strukturou, zejména věkovou, etnickou a národnostní. Osídlování v následujícím období, to jest zhruba do roku 1953, bylo charakteristické často živelným, oboustranným a málo organizovaným pohybem mezi vnitrozemím a pohraničím, resp. Slovenskem. V následujících letech již mělo dosídlování jiný, podstatně organizovanější charakter, neboť jeho dosavadní průběh byl hodnocen úřady velmi kriticky a byla proto přijata opatření směřující nejen k nápravě situace, ale především ke kontrole a možnosti důslednějšího ovlivňování pohybu obyvatelstva. Limitujícím faktorem dalšího přílivu obyvatelstva do pohraničí byl – mimo jiné – rozsah a kvalita bytového fondu, množství pracovních příležitostí v průmyslu, do jisté míry i vznik tzv. mrtvé hranice a přítomnost armády.

Charakteristické bylo, že lidé přicházeli zpočátku především z nejbližšího vnitrozemského zázemí. To by mohlo být, mimochodem, jedním z důležitých faktorů ovlivňujících míru pozdější migrační stability, a relativní sociální a kulturní homogenity populace obou měst. Ve srovnání s obcemi podobné velikosti a významu v jiných částech republiky se – zejména Český Krumlov – pokud jde o migrační pohyby po roce 1950 nijak významně neliší. V Teplicích se nepříznivé ukazatele intenzity relativního migračního salda objevují zejména až v posledním desetiletí, nespoívají tedy primárně s událostmi několik desítek let starými. Tento jev odpovídá i teoriím, že převážná část migrantů směřuje do oblastí, které jsou jim relativně blízké z hlediska podobnosti s původním prostředím, nejsou-li samozřejmě důvody stěhování dány nějakým vnějším a silnějším stimulem (pocit existenčního ohrožení, administrativní nařízení apod.).

Odhadem, na základě údajů uvedených v soupisech obyvatelstva českých zemí z roku 1947, nejvíce imigrantů do Českého Krumlova přišlo v prvních vlnách osídlování z vnitrozemských částí tehdejších okresů Český Krumlov a České Budějovice (celkem asi 20 procent). Větší počet osob se dále přistěhoval z vnitrozemských částí okresů Třeboň (dnes okres Jindřichův Hradec) a Prachatice, následovalo hlavní město Praha (dáno poměrem počtu obyvatel Prahy a jihočeských okresů, nikoli významem prostorových preferencí), okresy Písek a Tábor. Jen na okraj zde považuji za vhodné uvést jako zajímavost, že neobvykle vysoký počet obyvatel přítomných v době soupisů v Českém Krumlově (11 724 osob v roce 1947 oproti 8 692 osobám při sčítání v roce 1930 a 6 899 osobám v roce 1950. Na 1 000 přítomných mužů připadalo 418 žen, 74 procent všech výdělečně činných příslušelo do třídy objektivního povolání veřejná správa služba) byl dán přítomností vojenské posádky a existencí sběrného tábora pro odsunované Němce.

Do Teplic směřovali lidé nejvíce z Prahy a jejího severního okolí (více než 25 % z imigrantů přítomných v roce 1947), dále z tehdejších okresů Kladno a Slaný (dnes také okres Kladno), Roudnice (dnes část okresu Litoměřice), z vnitrozemské části okresu Louny, poměrně významný podíl (asi 7 procentní) imigrantů přišel z okresu Benešov.

Podle výsledků posledního sčítání lidu, kdy se zjišťovalo místo narození sčítaných osob, resp. jejich první trvalé bydliště, se v Českém Krumlově i Teplicích narodilo přibližně 45 % jejich současných obyvatel. Svě rodiště v rámci celého okresu mělo o málo více než 60 % obyvatel Krumlova a zhruba 58 % teplických občanů. Uvedená čísla charakterizují populaci obou měst bez ohledu na jejich věk, jsou tedy pouze průměrnou hodnotou. Zajímavější jsou z hlediska snahy o postižení hlavních imigračních proudů údaje o osídlencích, u nichž lze alespoň předpokládat, že přišli v prvních poválečných vlnách, tedy o lidech ve věku 45 let a starších. Obyvatelé tohoto věku tvoří v Krumlově 29 %, v Teplicích 25 %.

v Teplicích téměř 36 % stávající populace (samozřejmě, že ne všichni opravdu jsou poválečnými dosídlenci, podrobnější informaci však sčítání neobsahuje). Není bohužel možné k podrobnější analýze těsně poválečných migračních proudů využít pramenného díla demografické statistiky o přirozeném i mechanickém pohybu obyvatelstva, neboť začaly systematicky vycházet po několikaleté přestávce až po roce 1950, u některých okresů a zejména obcí ani poté nebyl např. uveden střední stav obyvatelstva – konkrétně právě v případě Teplic.

Tabulka 1. Podíl obyvatelstva Českého Krumlova a Teplic ve věku 45 let a více podle trvalého bydliště matky v době narození (v %) na celkovém počtu obyvatel daného věku

Bydliště matky v době narození	Český Krumlov	Teplice
Narození v ČR celkem	87,2	82,6
Z toho:		
ve městě současného bydliště	12,6	12,2
v jiné obci okresu	20,9	12,7
v jiném okrese	53,7	57,7
Narození v SR	5,8	7,7
Narození v cizině	4,8	6,1
Místo narození nezjištěno	2,2	3,6
Úhrnem	100,0	100,0

Pramen: SLDB 1991

I tentokrát – na základě výsledků posledního censu – se potvrdilo, že zdrojem největšího počtu imigrantů jsou zejména oblasti geograficky či kulturně blízké. To se týká v podstatě všech věkových kategorií, podstatným způsobem však právě výše uvedených, a dále kategorie lidí ve věku od 30 do 44 let (viz tabulku 1 přílohy).

V případě Českého Krumlova jde o okresy bývalého Jihočeského kraje a Prahy (nejvíce z okresu České Budějovice – 28 % z trvale bydlících obyvatel Krumlova se narodilo v tomto okrese). V Teplicích v roce 1991 mělo trvalé bydliště nejvíce rodáků z Prahy, okresů Ústí nad Labem, Most, Litoměřice, Kladno a Louny. Vyjma okresu Ústí nad Labem šlo především o osoby starší 45 let, imigranti z ústeckého okresu naopak spadají do kategorie mladších – to je pravděpodobný důvod toho, proč nebyli jmenováni mezi významnými skupinami přistěhovalců v poválečných soupisech. Narozdíl od Českého Krumlova žádný ze zmíněných okresů nedosahuje tak majoritního zastoupení (Praha se podílí 3,7 %, další nepřesahují dvouprocentní podíl), jako je tomu v případě vztahu českobudějovických rodáků a Českého Krumlova. V tomto směru tvoří teplotičtí občané daleko více heterogenní komunitu, a to i poměrem zastoupení osob narozených na Slovensku a v cizině. Praha zde pak opět vystupuje jako výrazný zdroj imigrantů, specificky podmíněný počtem jejích obyvatel.

Uvedené výsledky mohou vést k hypotéze, že část těch, kteří do Českého Krumlova a Teplic přišli po druhé světové válce v průběhu dosídlování českého pohraničí, ve svém novém bydlišti zůstali, přizpůsobili se novému prostředí a šli se s ním. Do jaké míry, to už nejsou standardní statistické prameny schopny postihnout. Pokusím se ji tedy vyjádřit na podkladě výsledků výzkumu, citovaného v úvodu tohoto textu. Relativně dlouhý historicko-statistický úvod považuji za nutný pro pochopení rozměru (a nejen

v kvantitativním slova smyslu), jehož dosáhla výměna obyvatelstva dotčených měst a který je za běžných podmínek nemyslitelný.

3. Prostředí výzkumu

Empirický výzkum se uskutečnil na jaře roku 1994. Byl prováděn formou monografických šetření jednotlivých měst. Zde je již nutné uvést, že se netýkal pouze obyvatel Českého Krumlova a Teplic, ale také Nového Města nad Metují, jehož role zde ještě bude připomenuta. Města nebyla zvolena zcela náhodně, ale s ohledem na původní zaměření výzkumu, tedy politickou kulturu lokálních společenství. Důležitým faktorem pro jejich výběr byla ochota místní politické reprezentace na výzkumu spolupracovat.

Soubor respondentů z řad občanů byl vytvořen na základě náhodného výběru z evidence obyvatel (vybráno přes 600 jmen, uskutečněno cca 400 rozhovorů), vybírání byli občané trvale bydlící na území města a starší 18 let. Vlastní šetření bylo realizováno prostřednictvím řízených, standardizovaných rozhovorů.

Tabulka 2. Vybrané demografické charakteristiky respondentů (jaro 1994)

	Český Krumlov		Teplice		Nové Město nad Metují	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Úhrn respondentů	407	100,0	451	100,0	400	100,0
Pohlaví: muž	180	44,2	206	45,7	185	46,3
žena	227	55,8	245	54,3	215	53,8
Věk: do 24 let	61	15,0	65	14,4	72	18,0
25-34 let	79	19,4	81	18,0	87	21,8
35-44 let	86	21,1	83	18,4	56	14,0
45-54 let	83	20,4	98	21,7	74	18,5
55-64 let	53	13,0	56	12,4	63	15,8
65 a více	45	11,1	68	15,1	47	11,8
Národnost: česká	399	98,1	423	94,7	392	98,1
slovenská	5	1,2	13	2,9	5	1,3
německá	3	0,7	8	1,8	1	0,3
jiná	-	-	3	0,7	2	0,5

Otázky, které byly v průběhu šetření pokládány občanům obou měst a týkají se naznačených problémů, je možné rozdělit do tří základních okruhů. V prvním z nich je popisována individuální životní historie respondentů ve vztahu k bydlišti – zajímalo nás, zda se tázaní narodili ve „svém“ městě, kolik let v něm bydlí, kde vyrostli, kolikrát se během života stěhovali vně i v rámci Krumlova, resp. Teplic, kde bydlí jejich nejbližší přátelé. Do druhého okruhu patří otázky, v nichž lidé volně formulovali, jaké asociace v nich vyvolává pouhé jméno města, v němž žijí, vymezovali prostor, který pokládají za svůj domov, a vyjadřovali míru spokojenosti se životem ve městě a své přání v něm dále žít či nikoli. Samostatným okruhem je pak soubor otázek, dotýkající se problematiky vztahů k „mocnému“, ale především bohatšímu sousedovi za státní hranicí a majetku odsunutých Němců.

4. Výsledky

4.1. Český Krumlov a Teplice – města dosídlená

Podle výsledků šetření se v Českém Krumlově narodilo pouze 23 % jeho současných plnoletých obyvatel, v Teplicích 31 %. Současně 40 % ze všech českokrumlovských občanů uvádí, že ve městě vyrostli, teplotičtí občané však i tentokrát o 8 % vedou. Nejvyšší podíl respondentů z Českého Krumlova – téměř 30 % – bydlí ve městě po dobu 20 až 29 let, celkově zde více než dvacet let žije okolo 70 % tázaných, avšak více než 40 let pouze čtvrtina z nich. V Teplicích bylo starousedlíků více – zhruba 36 % respondentů uvedlo, že ve městě žije 40 let a více, je-li spodní hranicí 20 let, pak se relativní četnost blíží 80 % plnoleté populace. Tento – i ze statistického hlediska významný – rozdíl mezi oběma městy je však částečně dán také věkovou strukturou respondentů, v Teplicích mezi nimi byli více zastoupeni lidé starší 45 let. V obou městech se většina lidí alespoň jednou v životě přestěhovala, uvnitř svého města měnili častěji bydliště občané Teplic (cca 70 %), zatímco téměř polovina respondentů z Českého Krumlova uvedla, že se v rámci města nikdy nestěhovala. Starší generace je tedy v Teplicích – pokud jde o „původ“ – více heterogenní, ale žije zde více starousedlíků, v Českém Krumlově jsou lidé původem více homogenní, ale starousedlíků zde žije relativně méně. Své nejbližší přátele mají obyvatelé obou měst poněkud více ve městě samotném a jeho nejbližším okolí, což je jedna z velmi důležitých podmínek integrace jedince v prostředí.

Údaje uvedené v předchozím odstavci pouze potvrzují a částečně doplňují poznatky získané analýzou dat oficiální statistiky. Pro posouzení míry identifikace obyvatel Krumlova a Teplic s jejich současným bydlištěm jsou důležité spíše otázky zařazené pracovním do druhého okruhu. Při rozhovoru s tazatelem měli respondenti pojmenovat asociaci, kterou v nich vyvolá pouhé vyslovení názvu jejich města. Zde se projevil významný rozdíl, daný – podle mého soudu – především zcela odlišným charakterem a fungováním obou měst, ovlivněným zejména historicky, nikoli však pouze vývojem v posledních šesti desetiletích. Obyvatelé Českého Krumlova nejčastěji spojovali jméno svého města až se středověkým historickým odkazem a jeho nejvýraznější připomínkou v podobě unikátního architektonického skvostu – zachovalého středověkého jádra města a zámekového komplexu. Teplotičtí občané zmiňovali nejčastěji lázně a prostředí poškozené těžbou a průmyslem. Asociaci domova vyvolalo u přibližně 15 % respondentů vyslovení jména města jak v Krumlově, tak v Teplicích. V obou případech pak jen velmi málo z nich uvedlo nějaký projev emocionálního ztotožnění se s místem bydliště. Zajímavý rozdíl se projevil mezi obyvateli sledovaných měst v reakci na otázku, co považují za svůj domov. V Krumlově se jich necelá polovina cítí být doma kdekoli na území celého města, většina ostatních pak uváděla svůj dům či byt. V Teplicích naopak 40 % tázaných se cítí doma ve svém domě nebo bytě a necelá třetina v celém městě. Je pravda, že – narodil od Krumlova – jsou jednotlivé městské čtvrti Teplic svým charakterem často velmi odlišné, některé z nich byly ještě v dobách nedávných samostatnými obcemi, nemalou roli hraje jistě i samotná velikost města, ať už jde o rozlohu, nebo – a to především – o počet obyvatel (v Krumlově žije na 2 216 ha 14 108 obyvatel, v Teplicích na 2 379 ha 53 004 obyvatel – údaje jsou ze sčítání lidu v roce 1991). Se životem ve městě je více či méně spokojeno skoro 90 % krumlovských občanů, teplotičtí jsou spokojeni v menším počtu případů, ale i tak je jich téměř 80 %. Míra spokojenosti v obou městech souvisí mimo jiné s pocitem bezpečí v místě bydliště, který je v Teplicích obecně nižší: jde o podstatně větší město a s tím související vyšší mírou anonymity obyvatel, město s odlišnou sociální

strukturou, početnou a zejména – narozdíl od Českého Krumlova – vnitřně nesourodou romskou komunitou. Mimo jiné je okres Teplice uváděn také mezi tzv. sociálně nejproblémovějšími okresy České republiky spolu s dalšími okresy ležícími v podkrušnohorské oblasti, zatímco ve stejné typologii patří okres Český Krumlov mezi okresy pouze průměrně problémové. Možná i proto na otázku, zda si přeji ve svém městě zůstat, 72 % respondentů z Krumlova odpovědělo, že rozhodně ano, v Teplicích bylo takto jednoznačně rozhodnuto pouze 48 %. Tento rozdíl v ochotě dále setrvat v dosavadním bydlišti se ostatně ukázal být i v následné analýze variance statisticky významný. Na druhé straně však spolu s těmi, kteří svoje rozhodnutí zůstat neдекlarovali tak bezvýhradně, podíl všech, jejichž přáním je spíše setrvat, než odejít z Teplic, se zvýšil na 83 %. Je tedy pravděpodobné, že ani tomuto městu nehrozí v brzké době nové vylidnění, způsobené hromadným vystěhováváním.

Poslední skupina otázek, která mne v souvislosti se sledovanými městy zajímala, se týkala často diskutovaného vztahu obyvatel České republiky a zejména jejich příhraničních oblastí k některým aspektům česko-německých vztahů. Jedním z nich je i požadavek, který někdy zaznívá ze strany Landsmanschaftu a týká se nároků původního německého obyvatelstva na vrácení zabaveného majetku po jejich odsunu. Nezapomínejme, jak rozsáhlé byly restituce majetku čs. občanů znárodněného po roce 1948 (určení této hranice bylo, jak se zdá, velmi dobře promyšleno), jakým způsobem tyto restituce zasáhly do množství majetku privatizovaného v rámci kupónové privatizace, jak ovlivnily hospodaření měst a obcí, jak se promítly do situace v zemědělství, v oblasti bydlení atd. Ve městech typu Českého Krumlova a Teplic byl objem restitucí podle současných zákonů minimální a obecně se soudí, že to pro tyto obce bylo velmi výhodné. Jejich občané jsou si toho vědomi. Kromě toho oni sami či jejich příbuzní, pokud přišli do pohraničí v poválečných letech, mohli participovat na získání majetku po odsunutých Němcích často za výhodných podmínek. Tyto skutečnosti se mohou promítat v jejich postojích, přestože průzkumy IVVM nepotvrdily souvislost mezi spravovaným majetkem a schvalováním odsunu německého obyvatelstva, resp. naměřily srovnatelné postoje i ve vnitrozemí. S navrácením majetku bývalým sudetským Němcům (byť jde o čistě hypotetickou možnost) vůbec nesusouhlasilo 72 % obyvatel Českého Krumlova a více než 73 % občanů z Teplic. Nesusouhlas, byť méně radikální, vyslovilo dalších 21 % lidí v Krumlově a 16 % v Teplicích. Jednoznačně souhlasila pouhá 2 % respondentů v obou městech.

Projevem historickou zkušeností podmíněného komplexu pak může být i nechuť tolerovat vedle sebe Němce v pozici vlastníků domů či pozemků nejen ve městě samém, ale i v jeho okolí. Podstatně smírnější postoj však zaujímali respondenti obou měst k účasti německého kapitálu v místních průmyslových podnicích, obchodech a službách. Své rozhodné „ne“ tentokrát vyslovil pouze 27 procentní podíl obyvatel Českého Krumlova i Teplic, kolem 30 % tázaných s účastí německého kapitálu spíše nesusouhlasilo, spíše souhlasila více než třetina občanů a zhruba 7 % se domnívalo, že německý kapitál by byl pro hospodářský rozvoj jednotlivých měst nesporným přínosem. Zatím je těžké posoudit, do jaké míry jsou všechny tyto postoje ovlivněny již zmíněnou, historickou zkušeností česko-německého soužití (týká se hlavně starší generace, zkušenosti mladších jsou pouze zprostředkované), tedy soužití dvou v mnoha ohledech rozdílných národních společenství (počínaje demografickými a historickými aspekty a konče hospodářskými poměry), do jaké míry se v nich odráží nezvyk žít v mnohanárodnostní a multikulturální společnosti, obavy z konkurence hospodářsky vyspělejších subjektů, ale současně přání pozvednout životní úroveň svoji i svého blízkého okolí po stránce kvantitativní i kvalita-

tivní. Právě tak se do nich mohou hypoteticky promítat i psychologické momenty existenčních obav, závnsti, strachu apod. U žádného z ukazatelů, které se vztahují k Němcům, nebyla však prokázána statistická závislost na věku respondentů.

4.2. Pohled do vnitrozemí

Příběhy mívají svoji pointu. K pointě v tomto případě vede otázka, zda jsou skutečně ve sledovaných rysech města v pohraničí, kde proběhly po válce malé populační „revoluce“, odlišná od srovnatelných vnitrozemských obcí, zda ještě dnes je možné mezi jejich obyvateli vypátrat stopy výměny obyvatelstva a přerušení jeho kontinuálního vývoje, zda události posledních téměř 50 let nezahladily následky těchto neobvyklých změn, zda se současní obyvatelé ve svém vztahu ke svému městu liší od starousedlíků v historicky tradičních „českých“ městech.

V rámci uvedeného výzkumu je možné jako kontrolní vzorek použít jedno takové typicky „české město“, a to Nové Město nad Metují v okrese Náchod (východní Čechy), kde – opět podle sčítání v roce 1991 – žilo 10 220 obyvatel. Chronologicky, aniž bych znovu podrobně uváděla četnosti odpovědí na jednotlivé otázky, provedu v následujících odstavcích srovnání všech tří měst a upozorním především na ty ukazatele, u nichž byla statistickými metodami prokázána významná odlišnost postojů obyvatel jednotlivých měst.

V počtu let, tj. jak dlouho průměrně bydlí ve svém městě jeho současní obyvatelé, se od sebe významně liší pouze Český Krumlov a Teplice. Krumlov se od obou zbývajících měst liší počtem tzv. rodáků – žije jich zde menší podíl. Rozdíly byly zjištěny u průměrného počtu stěhování – tentokrát se diferencuje Nové Město, jehož občané se méně v průběhu života stěhovali jak mimo, tak i uvnitř města, ale i českokrumlovští se uvnitř města v průměru stěhovali méně často, než obyvatelé Teplic. Domnívám se, že jednou z podstatných příčin tohoto jevu jsou podíly rodinných domů a bytů v nich na celkovém počtu trvale obydlených domů a bytů. V Novém Městě nad Metují je 88 % rodinných domů a je v nich 45 % trvale obydlených bytů, v Českém Krumlově je 71 % rodinných domů a v nich 26 % bytového fondu, v Teplicích je pouze 44 % rodinných domů a v nich necelých 10 % obydlených bytů. Obyvatelé bytů v rodinných domech se v porovnání s obyvateli bytů v bytových domech méně často stěhují, vlastnictví domu se v této souvislosti jeví jako výrazný stabilizační faktor.

Novoměstští občané jsou se životem ve svém městě nejspokojenější a cítí se v něm nejvíce bezpečně, nejméně jsou spokojeni obyvatelé Teplic. Ti jsou také – narozdíl od občanů obou dalších měst – méně rozhodnutí ve svém bydlišti zůstat. Významně většímu počtu obyvatel Nového Města se jeho název spojí s pojmem domova, více se se svým městem emocionálně ztotožňují. To, že současně jako svůj domov uvádí celé město, je přibližuje k českokrumlovským občanům a společně pak odlišuje od obyvatel Teplic, kde svoji roli jistě hraje velikost města (počet obyvatel) a s ní spojené meze fungování místních společenství.

Zvláštní kapitolu tvoří postoje občanů jednotlivých měst k německé otázce v té podobě, jak byla ve výzkumu zachycena. Vzhledem k rozdílným historickým východiskům Teplic a Českého Krumlova na straně jedné a Nového Města na straně druhé bychom mohli odůvodněně předpokládat, že podstatné difference mezi původně českým a původně německými městy budou zvláště výrazné. Není tomu tak. Postoje obyvatel Nového města se významně neliší v otázce účasti německého kapitálu jak v podnicích, tak v obchodě a službách, neliší se ani při posuzování možnosti navrácení majetku

sudetským Němcům. Na otázku, zda by souhlasili, aby se v německém vlastnictví ocitly domy, pozemky či významné objekty ve městě nebo pozemky a usedlosti za jeho hranicemi, se odpovědi novoměstských měšťanů ocitly ve shodě s názory Tepličanů a jeví se významně tolerantnější, než postoje obyvatel Českého Krumlova.

Zdá se tedy, že míra identifikace obyvatel sledovaných pohraničních měst, jejich postoje a názory jsou více důsledkem působení jiných faktorů než těch, které bezprostředně souvisely s událostmi po 2. světové válce. Lze předpokládat, že část těchto faktorů je spojena s obecnými charakteristikami menších českých měst, které mohou být v mnohém podobné. V uvedených příkladech jde o města s více než 10 tisíci obyvateli, Český Krumlov a Teplice jsou okresní města, ve všech třech městech byla v posledních desetiletích plánovitě vytvářena pracovní místa ve velkých průmyslových celcích (podnicích), z historického, resp. památkového hlediska jde o města nepochybně atraktivní, jsou to města, v nichž působí střední školy, města s tradičně bohatou škálou kulturních aktivit atd. Odlišnosti jsou pak dány konkrétními podmínkami existence a fungování města, mezi něž patří i geografická poloha, sociálně ekonomická struktura současného obyvatelstva, životní prostředí, rychlost a úspěšnost probíhajících transformačních procesů na úrovni dané lokality a mnohé další.

Generace současných obyvatel původně dosídlených měst jsou v nich dnes již „doma“ a často proto vnímají zpochybňování svého postavení „starousedlíků“ jako útok na svoji identitu. Tvoří ve své většině normálně fungující komunitu, která je dnes již plně opřena o běžné rodinné a přátelské vztahy, málo se lišící od obcí, které byly válečných a poválečných zvratů v podobě a rozsahu, v jakém zasáhly Český Krumlov a Teplice, ušetřeny.

Tabulka 3. Počet ukazatelů, v nichž se sledovaná města statisticky významně liší

	Český Krumlov	Teplice	Nové Město nad Metují	Celkem
Český Krumlov		12	9	21
Teplice	12		6	18
Nové Město nad Metují	9	6		15
Celkem	21	18	15	54

Poznámka: Města se od sebe statisticky významně neliší ve čtyřech testovaných ukazatelích. Jsou to: názor na vrácení majetku bývalým sudetským Němcům; podíl obyvatel, kteří vyrostli, resp. nevyrostli ve městě; názor na přínos německého kapitálu v místních podnicích a službách (2 odděleně zjišťované ukazatele).

Tabulka 4. Párové srovnání sledovaných měst podle ukazatelů, v nichž se významně odlišují

	Kombinace měst			
	Český Krumlov Teplice	Český Krumlov Nové Město	Teplice Nové Město	
Bydlí ve městě od narození	↓	↓		
Kolik let bydlí ve městě	↓			
Počet stěhování celkem		↑		↑
Počet stěhování uvnitř města	↓	↑		↑
Spokojenost s bydlením	↑	↓		↓
Pocit bezpečí v bydlišti	↑	↓		↓
Spokojenost se životem ve městě	↑			↓
Přání zůstat ve městě	↑			↓
Asociace spojené s názvem	x	x		
Asociace domova	x			
Němci-souhlas, aby vlastnili domy a pozemky ve městě	↓	↓		
Němci-souhlas, aby vlastnili pozemky a usedlosti mimo město	↓	↓		
Němci-souhlas, aby vlastnili významné objekty ve městě	↓	↓		

Poznámka: ↑ město uvedené v hlavičce tabulky na první, tj. horní pozici, má vyšší průměrnou hodnotu příslušného ukazatele než město na druhé, tj. dolní pozici.
 ↓ město uvedené v hlavičce tabulky na první, tj. horní pozici, má nižší průměrnou hodnotu přísl. ukazatele než město na druhé, tj. dolní pozici.
 x průměrná hodnota ukazatele odlišná, bez vyjádření pořadí.

Na závěr bych chtěla znovu zdůraznit, že dvě sledovaná města nejsou a ani nemohou být typickými reprezentanty všech měst a obcí na území bývalých Sudet, která měla podobný osud, zejména nemohou být reprezentanty venkova. Předpokládám však ve shodě s výše uvedenými výsledky, že na úrovni měst střední velikosti (od 10 do 60 tisíc obyvatel) je odlišnost „vnitrozemí“ a „pohraničí“ v postojích jejich obyvatel k diskutovaným problémům překryta zkušeností a názory části populace narozené po válce, ale především obdobnou sociální zkušeností z poválečného vývoje společnosti bez ohledu na místo bydliště či rodiště. Osa názorových rozdílů je tedy spíše dána počtem obyvatel dané obce, geografickou polohou a dalšími, již dříve zmíněnými faktory (atraktivita přírodní, ekonomická nebo historická, sociokulturní heterogenita ap.). Jen zřídka se projevují difference dané nestejnou kontinuitou vývoje obyvatelstva a setrvačností určitých vzorů chování (demografického, volebního, náboženského apod.).

Domnívám se, že předchozí zjištění – byť nabytá ze specifického a jedinečného vzorku – respektuje mnohé jinde a v jiných dimenzích formulované hypotézy. Oba sledované okruhy otázek (vztah k Německu a „pocit domova“) by samozřejmě při potřebě vyjádření obecněji platných závěrů bylo třeba podrobit zcela jinak postavenému a daleko rozsáhlejšímu zkoumání.

ALENA NEDOMOVÁ vystudovala Vysokou školu ekonomickou, obor ekonomická statistika. Je odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde spolupracuje na projektu „Politická kultura lokálních společenství“. Současně působí na Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde učí ekonomickou demografii.

Literatura

- „Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků SLDB 1970.“ 1973. In *Zprávy a rozbor*y. Praha: ČSÚ.
- „Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků SLDB 1980.“ 1982. In *Zprávy a rozbor*y. Praha: ČSÚ.
- „Osídlení českého pohraničí v letech 1945-1959.“ 1960. In *Zprávy a rozbor*y. Praha: SÚS.
- „Pohyb obyvatelstva v republice Československé.“ 1949. In *ČS statistika*, sv. 178. Praha: SÚS.
- „Rozmístění obyvatelstva a struktura osídlení ČSR.“ 1982. In *Zprávy a rozbor*y. Praha: ČSÚ.
- „Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947.“ 1951. In *ČS statistika*, sv. 184. Praha: SÚS.
- Drbohlav, D. 1992. „Mobilita obyvatelstva – skutečná i vysněná.“ *Zprávy GGÚ ČSAV* 29: 73-84.
- Kreysa, M. 1947. *České pohraničí*. Praha: vydavatel neuveden.
- Obyvatelstvo České republiky podle místa narození*. 1994. Olomouc, Přerov: OSS.
- SLDB 1970, Kraj Jihočeský, okres Český Krumlov*. 1973. Český Krumlov: OO ČSÚ.
- SLDB 1970, Kraj Severočeský, okres Teplice*. 1973. Teplice: OO ČSÚ.
- SLDB 1970, Kraj Východočeský, okres Náchod*. 1973. Náchod: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Jihočeský, okres Český Krumlov*. 1982. Český Krumlov: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Severočeský, okres Teplice*. 1982. Teplice: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Východočeský, okres Náchod*. 1982. Náchod: OO ČSÚ.
- SLDB 1991, Obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti, města Český Krumlov, Teplice, Nové Město nad Metují*. 1992. Praha: FSÚ.
- Staněk, T. 1991. *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha: Naše vojsko-Academia.
- Staněk, T. 1993. *Německá menšina v českých zemích (1948-1989)*. Praha: ISKP.
- Statistický lexikon obcí, část I. – Země česká*. 1934. Praha: SÚS.
- Archivní prameny ze Státních okresních archivů v Českém Krumlově, a Teplicích.
- Pohyb obyvatelstva – pramenné dílo demogr. statistiky, 1951-1993.
- Výzkum „Politická kultura lokálních společenství“. Grant GA ČR.

Přílohy

Příloha 1. Bydlící obyvatelstvo ve sledovaných městech podle věkových skupin a podle místa trvalého bydliště matky v době narození
(Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1991)

Věková skupina						
Trvalé bydliště matky v době narození	0-14	15-29	30-44	45-59	60+ a nezj.	Bydlící úhrnem
<i>2A. Český Krumlov</i>						
Celkem	3145	3425	3442	2281	1815	14108
Narození v ČR celkem	3082	3290	3218	2023	1550	13163
Z toho:						
v obci trvalého bydliště	2568	2061	1395	271	245	6540
v jiné obci okresu	209	488	665	457	401	2220
v jiném okrese	305	741	1158	1295	904	4403
Narození v SR celkem	10	64	125	138	97	434
Narození v cizině	-	5	36	77	121	239
Místo narození nezjištěno	53	66	63	43	47	272
Narození ve vybraných okresech:						
České Budějovice	95	157	301	473	328	1355
Prachatice	21	48	78	87	74	306
Praha hl.m.	28	45	90	90	47	300
Jindřichův Hradec	13	26	69	78	88	274
Tábor	13	20	37	50	32	152
<i>2B. Teplice</i>						
Celkem	10460	11674	11870	9530	9470	53004
Narození v ČR celkem	9997	11039	10940	8019	7674	47669
Z toho:						
v obci trvalého bydliště	8165	7672	5283	1270	1042	23432
v jiné obci okresu	1047	1616	2215	1229	1185	7287
v jiném okrese	785	1751	3442	5525	5447	16950
Narození v SR celkem	81	212	447	735	739	2214
Narození v cizině	7	30	96	446	704	1283
Místo narození nezjištěno	375	393	387	330	353	1838
Narození ve vybraných okresech:						
Praha hl.m.	41	111	263	993	537	1954
Ústí nad Labem	164	165	386	130	133	1078
Most	101	191	317	179	261	1051
Litoměřice	69	127	252	299	298	1045
Kladno	1	25	84	367	393	870

		Věková skupina					
Trvalé bydliště matky v době narození		0-14	15-29	30-44	45-59	60+ a nezj.	Bydlící úhrnem
<i>2C. Nové Město nad Metují (okres Náchod)</i>							
Celkem	2203	2384	2276	1758	1599	10220	
Narození v ČR celkem	2135	2320	2133	1617	1490	9695	
Z toho:							
v obci trvalého bydliště	1623	1217	725	440	449	4454	
v jiné obci okresu	277	565	580	416	337	2175	
v jiném okrese	235	538	828	761	704	3066	
Narození v SR celkem	8	29	65	77	54	233	
Narození v cizině	-	5	36	40	30	111	
Místo narození nezjištěno	60	30	42	24	25	181	
Narození ve vybraných okresech:							
Rychnov nad Kněžnou	110	233	308	258	235	1144	
Hradec Králové	20	35	57	62	55	229	
Trutnov	13	46	89	37	38	223	
Praha hl.m.	12	20	38	52	33	155	
Pardubice	11	14	26	26	28	105	

Poznámka: Vybráno je vždy pět okresů, odkud se do příslušného města přistěhovalo nejvíce jeho současných obyvatel. Okresy sestupně řazený.

Příloha 2. Národnostní složení obyvatel vybraných měst v roce 1930 a 1991 (v %)

	Český Krumlov		Teplice		Nové Město nad M.	
	1930	1991	1930	1991	1930	1991
česká	23,2	92,2	22,4	90,9	97,9	97,2
slovenská	-	4,7	-	5,1	-	1,8
německá	73,6	1,5	74,7	1,9	1,4	0,2
romská	-	1,0	-	0,8	-	0,1
jiná	0,4	0,6	2,9	1,3	0,2	0,7

Poznámky: 1) Při sčítání lidu 1930 nerozlišována česká a slovenská národnost, uváděna národnost československá.
2) Podle odhadů městského úřadu v Teplicích a údajů u roku 1980 byl podíl občanů romské národnosti v roce 1991 2,5-3,0 % z úhrnu obyvatel města a žilo v něm 46 % Romů z celého okresu Teplice.

Summary

Some of the questions addressed were whether the towns in the border regions (Český Krumlov and Teplice), where a small population „revolution“ after the war took place, really differ from comparable towns in the interior (Nové Město nad Metují); whether today it is at all possible to uncover traces of the exchange of populations and the interruption of its continual development, whether the events of the past 40 years have smoothed over the results of these unusual changes, and whether the current inhabitants differ in their relationship to their town from the historically permanent residents of traditional „Czech“ towns.

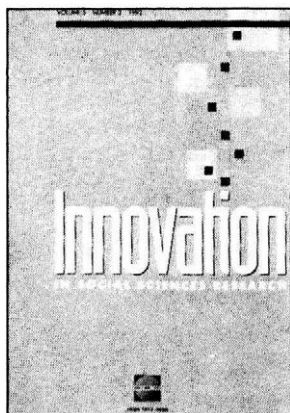
The extent of identification of inhabitants in examined towns, their standpoints and views, are much more the result of other factors than those directly linked with the events that followed the Second World War. One can assume that these factors are partly connected with the character-

istics of smaller Czech towns, which are similar in many respects. All towns mentioned have more than 10,000 inhabitants; Český Krumlov and Teplice are district towns; in all three towns large industrial enterprises have been systematically created over the past few decades. From the perspectives of historical and cultural heritage, both they are very interesting towns with a traditionally wide range of cultural activities, and secondary schools. The differences are thus due to the specific conditions of the existence and functioning of the town, including its geographical location, the socioeconomic structure of the current population, the living conditions, and the speed and success of the ongoing transformation processes at the level of the particular locality.

The generation of current inhabitants of the originally resettled towns feel completely at home there now, and view any doubt as to their position as permanent residents as an attack on their identity. They mostly form a normally functioning community which is now fully based on the common ties of family and friends, differing very little from the communities which were largely spared the wartime and post-war traumas experienced by Český Krumlov and Teplice.

Innovation

The European Journal of Social Sciences

EDITOR

Ronald J. Pohoryles,

The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences, Vienna, Austria

Supported by an Editorial Board and International Advisory Board

The main challenge faced by European social sciences at a time of rapid societal transformations is undoubtedly that of combining critical analytical thought with integrative pragmatic thinking while also bridging gaps

between disciplines and sub-disciplines on a cross-national basis. Related to this, there is a necessity to establish European fora for exchanging views and research experiences on interrelated topics of interest to and significance for the social sciences. This objective is successfully met by the international research journal *Innovation: The European Journal of Social Sciences*, the official journal of the *European Association for the Advancement of Social Sciences* and *The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences*.

Innovation is published quarterly with regular thematic issues and includes peer-reviewed research, theoretical papers and research notes.

1995- Volume 8 (4 issues). ISSN 1012-8050.

Subscriptions

Institutional rate: £156.00/US\$272.00, post free.

Personal rate: £36.00/US\$64.00, post free.

ORDER FORM

Please invoice me at the ☐ institutional ☐ personal rate

☐ Please send me a free inspection copy of *Innovation*

Name _____

Address _____

CARFAX PUBLISHING COMPANY

PO Box 25 • Abingdon • Oxfordshire OX14 3UE • UK

PO Box 2025 • Dunnellon • Florida 34430-2025 • USA

Locked Bag 25 • Deakin • ACT 2600 • Australia

UK Tel: +44 (0) 1235 521154 • UK Fax: +44 (0) 1235 553559